

Мікола Хаўстовіч
Варшава

Шукаючы рукапісы Арцёма Вярыгі-Дарэўскага...*

1. Спадчына, вартая ўвагі

Арцёма Вярыгу-Дарэўскага гісторыкі літаратуры няраз называлі адным з самых значных беларускіх пісьменнікаў сярэдзіны XIX ст. Адзін пералік назваў ягоных твораў упэўнена гэта пацвярджае. Праўда, толькі невялікая іх колькасць была надрукавана ў свой час, мала захавалася і ў рукапісах: 1. *Gawędka o swojaku*¹, 2. Гімн: *Да абраза цудоўнай Маткі Боскай Бялыніцкай над Дняпром*², 3. *Думка: Салдатка (з камічнай оперы пад назвай „Грэх 4-ры – гнеў”*³, 4. *Літвінам, запісаўшымся ў мой „Альбом” на пажагнанне*⁴, 5. *„Бо шчасце, бо долю”*⁵, 6. *Markowi Sokołowskiemu i Aleksandrowi Chodeckiemu, chlubie narodowej, ulubionym naszym artystom od Białorusinów*⁶, 7. *„Oto ten kielich na cześć waszą wznoszę”*⁷, 8. [Верш Антону Саве (Эдварду Жалігоўскаму)]⁸, 9. *Ładnetu*

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

- ¹ *Gawędka o swojaku*, (Z teki białoruskich obrazków, Nr 1), Mohylew–Wilno 1858. Беларускі пераклад Ігара Сіроткіна ў зборніку *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта*, вып. 3, Мінск 2002, с. 154–161; вып. 4, Мінск 2003, с. 163–181.
- ² Упершыню надрукаваны ў газеце „Ruch muzyczny” (1859, nr 49). Фрагмент перадрукаваны ў артыкуле М. Канапацкага *Арцём Дарэўскі-Вярыга* („Ніва” 1962, № 45), цалкам – у раздзеле *Арцём Вярыга-Дарэўскі. Карэспандэнцыі ў „Ruch muzyczny” [у:] Пачынальнікі. 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, Мінск 1977, с. 220–221; 2-е выд. Мінск 2003. У хрэстаматыях і анталогіях беларускай літаратуры не ўзнаўляўся.
- ³ Упершыню надрукавана ў газеце „Ruch muzyczny” (1859, nr 49). Перадрукавана ў артыкуле М. Канапацкага *Арцём Дарэўскі-Вярыга* („Ніва” 1962, № 45) і Г. Кісялёва *Арцём Вярыга-Дарэўскі* („Полымя” 1965, № 5), адкуль трапіў у хрэстаматыі беларускай літаратуры.
- ⁴ Захавалася копія верша, зробленая ў 1913 г. Р. Зямкевічам (цяпер – у Адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАНБ, ф. 23, воп. 1, адз. зах. 405). Твор апублікаваны з купюрамі ў *Беларуская літаратура XIX ст. Хрэстаматыя*, Мінск 1971, с. 114–117.
- ⁵ Чатырохрадкоўе, якое захавалася ў памяці сваякоў. Упершыню ў кнізе: A. I. V e r h a, *Acta et chronika. Verigi – Werzhowie – Verigos*, Kaunas 1934, s. 58. У беларускіх выданнях яго падаў Г. К і с я л ё ў: *Загадка беларускае „Энеіды”*, Мінск 1971, с. 155.
- ⁶ Захаваўся рукапіс (Бібліятэка Акадэміі Навук Літвы ім. Урублеўскіх, ф. 21, адз. зах. 720). Верш апублікаваны ў артыкуле: С. А. Б о р о в с к и й, А. И. М а л ь д и с, *Поэтическое наследие Артемия Верига-Даревского*, „Советское славяноведение” 1972, № 2, с. 40.
- ⁷ Захаваўся рукапіс (*Ibidem*). Верш не друкаваўся.

*Kapelusikowi z Warszawy w upominku*⁹, 10. „*Het, tam, po szlaku, gdzieś w Ukrainie*”¹⁰, 11. „*Lecz dla czegoż tych czterech tak ukrywasz ciała*”¹¹.

Да гэтых вершаваных твораў можна дадаць колькі артыкулаў у газеце „*Ruch muzyczny*”¹², лісты да У. Сыракомлі¹³ і А. Кіркора¹⁴, а таксама фрагменты *Успамінаў*, апублікаваныя М. Янікам¹⁵. І ўсё. Іншыя творы не захаваліся (можа, лепш: не адшуканы?), аднак варта падаць іх назвы: 1. *Паўрот Міхалка*, 2. *Бедны наш Лукаш*, 3. *Дзіця дзвюх матак*, 4. *Бяседа над Нёманам*, 5. *Нешта аб нейкім*, 6. *Скрамней у бяседзе – не страцьце Быхава*, 7. *Здабыццё Ахульго*, 8. *Яшка і Цімошка*¹⁶, 9. *Некалькі абразкоў з ваколіц Каростышава*¹⁷, 10. *Заснаванне Магілёва над Дняпром* (на аснове протанароднага падання), 11. *каме-дыя Хцівасць*, 12. пераклад паэмы Адама Міцкевіча *Конрад Валенрод*, 13. *драма Гордасць*, 14. *Гутарка з пляндроўкі на зямлі Латышскай*¹⁸, 15. камічная опера *Грэх 4-ры – гнеў*¹⁹, 16. *Думка хлопка з околiц Вітэбска на одглас вольносьці*²⁰.

У адрозненне ад Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча літаратару з Віцебшчыны Арцёму Вярыгу-Дарэўскаму не ўдалося надрукаваць свае беларускія творы ў дапаўстанцкі час. Арышт і высылка фактычна спынілі нармальную літаратурную дзейнасць паэта і спрычыніліся да страты ягонага архіву (у матэрыялах следства адсутнічаюць літаратурныя творы. Відавочна, яны былі знішчаны ці схаваны перад арыштам). Аднак трэба мець на ўвазе, што

⁸ Захаваўся рукапіс (Рукапісны аддзел Бібліятэкі Чартарыскіх у Кракаве, ф. 1630?). Фрагмент надрукаваны ў артыкуле: С.А. Б о р о в с к и й, А.И. М а л ь д и с, *op. cit.*, с. 40.

⁹ Захаваўся рукапіс (Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, ф. 1135, воп. 4, спр. 391, арк. 2). Фрагмент надрукаваны ў артыкуле: С.А. Б о р о в с к и й, А.И. М а л ь д и с, *op. cit.*, с. 41.

¹⁰ Баладу (рыцарскі рапсод) А. Вярыгі-Дарэўскага надрукаваў з рукапісу Мар’ян Дубецкі. Гл.: М. D u b i e c k i, *Edmund Różycki. Szkic biograficzny*, Kraków 1895, s. 82–85.

¹¹ Фрагмент верша з рукапісу апублікаваў Міхал Янік: М. J a n i k, *Wołyniacy na Syberji, osobne odbicie z „Rocznika Wołyńskiego”*, t. 2, Równe 1931, s. 32.

¹² „*Ruch muzyczny*” 1859, nr 13, 41, 49; 1860, nr 10; 1861, nr 3. У перакладзе на беларускую мову: *Пачынальнікі...*, с. 214–224.

¹³ Рукапіс захоўваецца ў: АЛіМ Літвы, ф. 96, воп. 1, спр. 302. У перакладзе на беларускую мову: *Пачынальнікі...*, с. 224–226.

¹⁴ Рукапіс захоўваецца ў: ДГА Літвы, ф. 1135, воп. 4, спр. 391. У перакладзе на беларускую мову: *Пачынальнікі...*, с. 227–243.

¹⁵ М. J a n i k, *Towiańczycy na Syberji*, „*Przegląd Współczesny*” 1930, nr 98–99, czerwiec-lipiec; М. J a n i k, *Wołyniacy na Syberji*, „*Rocznik Wołyński*” 1931, t. 2, s. 278–320; М. J a n i k, *Imionnik sybirski Artemiusza Weryhy*, „*Sybirak*” 1939, nr 3, s. 35–38.

¹⁶ Гэты твор быў дазволена цэнзураю (ліст Віленскага цэнзурнага камітэта ад 29 сакавіка 1860 г. Гл.: ЦДГА Літвы, ф. 1240, воп. 1, спр. 156, арк. 12), але, здаецца, не быў надрукаваны.

¹⁷ Гэтыя дзевяць твораў А. Вярыга-Дарэўскі называе ў лісце да У. Сыракомлі ад 22.10.1857 г. Прычым – першыя восем дасылае славу таму паэту, а дзевяты – знаходзіцца ў кс. Люцыяна Гадлеўскага, высланага ў 40-я гг. у Кіеўскую губ.

¹⁸ Творы называюцца ў лістах да А. Кіркора ад 26.01.1859 г. і 10.08.1859 г.

¹⁹ Назва твора і фрагмент з яго пададзены ў газеце „*Ruch muzyczny*” (1859, nr 49).

²⁰ Назва твора пададзена ў лісце Р. Зямкевіча да С. Касцялкоўскага ад 10.05.1913 г. Я. Карскі сцвярджае, што існаваў рукапіс гэтага твора, датуе яго 1858 г. і падае першы радок: „*Świecić sonca, świecić sonca!*” Гл.: Е.Ф. К а р с к и й, *Белорусы*, Петроград 1922, т. 3, вып. 3, с. 66.

А. Вярыга-Дарэўскі памёр у 1884 г. (г. зн. праз 20 гадоў пасля арышту) і што на радзіме заставалася дачка Габрыэля і сваякі. Зусім лагічна будзе дапусціць, што ён мусіў паклапаціцца пра пакінуты на Віцебшчыне архіў. І, відаць, ён паклапаціўся, бо ж невыпадкова ў 1920-я гг. Рамуальд Зямкевіч сцвярджаў, што Максіміліян Маркс прывёз з Сібіры паэму А. Вярыгі-Дарэўскага *Тарас на Парнасе*²¹.

А таму варта яшчэ раз уважліва прыгледзецца да перыпетый жыццёвага лёсу і самога літаратара, і яго нашчадкаў, каб паспрабаваць адшукаць хоць фрагменты багатай спадчыны Арцёма Вярыгі-Дарэўскага.

2. Арышт і высылка

Звесткі пра ўдзел А. Вярыгі-Дарэўскага ў паўстанні, а таксама пра сібірскі этап ягонага жыцця трапілі ў друк ужо напрыканцы XIX ст. Але толькі Г. Кісялёў, апавядаючы пра ролю пісьменніка ў грамадскім і культурным жыцці Віцебска, здолеў падаць больш-менш дакладную інфармацыю²².

6 мая 1863 г. Арцёма Вярыгу-Дарэўскага арыштавалі. Ужо ў канцы лістапада следства было закончана і матэрыялы перадалі ў ваенны суд пры Віцебскім батальёне ўнутранай варты. Вырак арыштаваны пачуў 16 студзеня 1864 г. (бестэрміновая катарга), а яго справу паслалі ў Часовы палявы аўдытарыят у Вільні на заключэнне. Аўдытарыят разгледзеў яе 21 мая 1864 г. і выдаў заключэнне 12 жніўня 1864 (8 гадоў катаржных работ на заводах), што было зацверджана 13 жніўня 1864 г. памочнікам камандуючага войскамі Віленскай ваеннай акругі генералам Патапавым. Пастановай Віцебскай дваранскай дэпутацкай зборні ад 30 кастрычніка 1864 г. імя А. Вярыгі-Дарэўскага было выкраслена з шляхецкай радаводнай кнігі²³. У студзені 1865 г. віцебскі губернатар генерал Вяроўкін паведаміў у Вільню пра выкананне канфірмацыі²⁴. Пісьменнік у гэты час быў адпраўлены чыгункаю ў арыштанцкіх вагонах праз Маскву ў Ніжні Ноўгарад, каб пазней этапамі кіравацца ва Усходнюю Сібір.

8 красавіка 1865 г. А. Вярыга-Дарэўскі быў ужо ў Табольску і 9 чэрвеня адасланы на параходзе „Работнік” з партыяй арыштантаў па Іртышы ў Томск. 16 ліпеня 1865 г. ён на падводзе прыязджае ў Краснаярск, а 24 ліпеня з партыяй у 70 чалавек накіроўваецца на падводах у Іркуцк, дзе апынуўся 25 жніўня²⁵. Асобныя даследчыкі сцвярджаюць, што катаргу беларускі літаратар адбываў на саляварным заводзе ва Усоллі, аднак гэта недакладна: перш чым трапіць ва Усолле ён мусіў амаль два гады працаваць на бровары ў Аляксандраўску²⁶. Тут, дарэчы, улады размяшчалі адзіночых ссыльных, тады як ва

²¹ Гл.: *Хто з’яўляецца аўтарам паэмы „Тарас на Парнасе”*, „Савецкая Беларусь” 1928, 1 красавіка, № 78.

²² Г. Кісялёў, *Арцём Вярыга-Дарэўскі* [у:] Г. Кісялёў, *Загадка...*, с. 144–212.

²³ Канфіскаваны маёнтак Стайкі атрымалі Багалепавы. Гл.: А.І. Вегуша, *op. cit.*, с. 58.

²⁴ Г. Кісялёў, *Арцём Вярыга-Дарэўскі...*, с. 197–207.

²⁵ W. Śliwowski, *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych. Wilno–Sybir–Wiatka–Warszawa*, Warszawa 2000, s. 357.

²⁶ Яшчэ з XVIII ст. у сяле Аляксандраўскім (80 км ад Іркуцка) дзейнічаў бровар (вінокурный завод), на якім працавалі катаржане.

Усоллі – пераважна сямейных²⁷. Паводле амністыі ад 16 красавіка 1866 г. тэрмін катаржных работ А. Вярэгі-Дарэўскага скарачаецца напалову. У 1867 г. яго пераводзяць на саяварны завод ва Усоллі. Гэты перыяд ссылок паэта знайшоў пэўнае адлюстраванне ў мемуарнай літаратуры. Яго згадваюць у сваіх успамінах Якуб Гейштар²⁸ і Вацлаў Лясоцкі²⁹.

У маі 1868 г.³⁰ па амністыі катарга А. Вярэгу-Дарэўскаму заменена на пасяленне (сяло Урык³¹), але фактычна ён пасяляецца ў Іркуцку. Дзеля гэтага патрэбен быў дазвол генерал-губернатора М. Корсакава, пазней – М. Сінельнікава, якія, заўважым, былі даволі прыхільныя да выгнаннікаў. Апрача таго, А. Вярэга-Дарэўскі павінен быў звяртацца да паліцмайсцара па білет:

„Представляя вид, выданный мне на проживание в г. Иркутске, впредь до получения установленного билета от исправника, имею честь покорнейше просить ваше высокоблагородие о сделании распоряжения выдать мне билет новый”³².

Білет – своеасаблівы від на жыхарства – даваў магчымасць жыць і працаваць у Іркуцку:

„Предъявитель сего, состоящий под надзором полиции, политический ссыльный Уриковской волости Иркутского округа Артемий Вериго вследствие предписания г. начальника губернии от 17 сентября 1873 года за № 3869 уволен мною на проживание в городе Иркутске сроком от нижеписанного числа на один год с тем, чтобы он билет этот предъявил местной полиции; по истечению же вышеозначенного срока должен явиться к месту причисления, а билет сей предъявить ко мне”³³.

²⁷ Р. Зямкевіч, а пасля і асобныя беларускія літаратуразнаўцы сцвярджалі, што на высылку А. Вярэга-Дарэўскі быў адпраўлены разам са сваёй дачкою Габрыэляю. Аднак з мемуарнай літаратуры яшчэ ў 1930-я гг. было вядома, што не толькі ў Аляксандраўскім, але і ва Усоллі беларускі паэт не меў сям’і: у В. Лясоцкага ён змешчаны ў спісе „*Wygnańcy z Litwy, Żmudzi, Inflant i Białej Rusi, którym nie towarzyszyli rodziny*” пад нумарам 54: „*Weryho Artemjusz z Białej Rusi, spisywał dziennik*”. Гл.: W. L a s o c k i, *Wspomnienia z mojego życia*, t. 2, *Na Syberji*, Kraków 1937, s. 335.

²⁸ W. Ś l i w o w s k a, *op. cit.*, s. 357.

²⁹ W. L a s o c k i, *op. cit.*, s. 335.

³⁰ У маі 1868 г. споўнілася 4 гады з дня арышту А. Вярэгі-Дарэўскага. А гэта азначае, што ў адносінах да яго ў тэрмін катаргі залічылі не ад прыезду на месца катаргі (такія былі патрабаванні), а з дня арышту.

³¹ Сяло Урык Кудзінскае воласці (сёння – сяло ў Іркуцкім раёне, 1300 жыхароў) знаходзілася на Аляксандраўскім тракце (20 км ад Іркуцка) пры ўпадзенні рэчкі Урык у раку Кудэ. Вядома з 1673 г. як Урыкаўская слабада, землі якой былі прыпісаны да Іркуцкага астрога. Назва паходзіць з бурацкае мовы (*уураг* – малодзіва). Тут у 1835–1844 гг. адбывалі ссылку (пасля звальнення з катаргі на пасяленне) дзекабрысты: Міхал Лунін (1787–1845), Сяргей Валконскі (1788–1865) і яго жонка Марыя з Раеўскіх Валконская (1805–1863), якая арганізавала школу для сялянскіх дзяўчат, Мікіта Мураўёў (1795–1843), Аляксандар Мураўёў (1802–1853), Мікалай Панін (1803–1850). Ля Спаскае царквы, пабудаванае ў 1771–1779 гг., – магіла Мікіты Мураўёва.

³² Цыт. па: З. Т а г а р о в, *Каторжанин, „Неман”* 1969, № 9, с. 188.

³³ *Ibidem*.

Відавочна, у Іркуцку лягчэй можна было знайсці працу. Ва ўспамінах К. Зялёнкі сцвярджаецца, што нехта Вярыга заняў пасля яго пасаду прыказчыка ў краме купца Кузняцова³⁴. Зусім верагодна, што гаворка пра літаратара з Віцебску, а не пра Эдмунда Вярыгу³⁵, які быў сасланы на Нерчынскую катаргу. Іншыя крыніцы падаюць, што з 1868 г. Арцём Вярыга-Дарэўскі працаваў у Іркуцку ў якасці канцылярскага чыноўніка³⁶, хоць паводле агульнага правіла выгнаннікам да 1874 года не дазвалялася займаць пасады ў дзяржаўных установах³⁷.

Пасля таго, як А.Вярыга-Дарэўскі быў пераведзены з катаргі на пасяленне, яго дачка Габрыэля, якая жыла ў маёнтку А. Палініцкага на Віцебшчыне, звярнулася 26 лютага 1869 г. да шэфа жандармаў П. Шувалава з просьбаю перавесці бацьку з Іркуцка ў Цюмень. Яе просьбу разглядала Міністэрства ўнутраных спраў, якое адказала наступным чынам: „Пребывание политических ссыльных в городах, находящихся, подобно Тюмени, на главном ссыльном тракте, уже признано неудобным”³⁸. Габрыэля, імкнучыся ўсё ж дабіцца пераводу бацькі бліжэй да еўрапейскай часткі Расіі, просіць перавесці яго ў Кунгур ці Екацерынбург, але зноў ёй было адмоўлена. Відаць, з гэтай прычыны Габрыэля напачатку 1870-х гг. прыехала ў Іркуцк.

Пра жыццё А. Вярыгі-Дарэўскага ў Іркуцку звестак амаль не захавалася. Хіба толькі тое, што ён у 1876–1878 гг. у якасці кума прысутнічаў на хросце сваіх унучак – Вікторыі, Венцыславы і Марыі.

У 1881 г., маючы 65 гадоў, А. Вярыга-Дарэўскі быў прыняты на службу

„на залатыя промыслы Алекминской сістэмы, у Мачынскую рэзідэнцыю Андрэя Адамавіча Букоўскага”³⁹. Іркуцкае губернскае праўленне сваёй адносінай № 2340 ад 25 красавіка 1881 года прасіла іркуцкага паліц-майстра «выдаць названаму Вярыгу ‘від’ з гадавым тэрмінам для пра-жывання на вышэйгаданых промыслах», зрабіць адпаведнае рас-параджэнне «аб усталяванні за ім належнага паліцэйскага нагляду»⁴⁰ і паведаміць пра гэта якому-то губернатару⁴¹.

Паводле архіўных матэрыялаў, апублікаваных П. Казаранам, А. Вярыга-Дарэўскі якраз у 1881 г. атрымаў дазвол на „временную отлучку в Якутскую область”⁴². У гэтым жа спісе і прозвішчы Эдмунда Вярыгі (дазвол на 1874 г.) і Валяр’яна Вярыгі, пляменніка Арцёма (дазволы на 1877–1878).

³⁴ K. Zielenka, *Wspomnienia z powstania 1863 roku i z życia na wygnaniu w Syberii*, Lwów 1913, s. 158.

³⁵ W. Śliwowska, *op. cit.*, s. 358.

³⁶ *Powstanie styczniowe i zesłańcy syberyjscy. Katalog fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, cz. 2, Zesłańcy syberyjscy*, oprac. E. Kamińska, Warszawa 2005, s. 216.

³⁷ Паводле пастановы ад 9.01.1874 г. на дзяржаўную службу маглі быць залічаныя тыя, каго ўжо раней вызвалілі ад паліцэйскага нагляду.

³⁸ Цыт. па: З. Тагаров, *op. cit.*, с. 188.

³⁹ З. Тагараў прозвішча золатапрамыслоўца падае як „Бухоўскі”.

⁴⁰ Г. зн., яшчэ ў 1881 г. паліцэйскі нагляд не быў зняты.

⁴¹ Цыт. па: Г. Кіслёў, *Арцём Вярыга-Дарэўскі...*, с. 209.

⁴² П.Л. Казарян, *Численность и состав участников польского восстания 1863–1864 гг. в Якутской ссылке*, Якутск 1999, с. 35.

Праз два гады, паводле дадзеных З. Тагарава, А. Вярыга-Дарэўскі працаваў на залатых промыслах Базілеўскага⁴³. І толькі тады, у 1883 г. з яго быў зняты паліцэйскі нагляд.

Памёр А. Вярыга-Дарэўскі хутчэй за ўсё у Іркуцку ў 1884 г. Яго архіў, відавочна, трапіў у рукі дачкі, Габрыэлі Скакоўскай.

3. Дачка і ўнучка Арцёма Вярыгі-Дарэўскага

Габрыэля нарадзілася каля 1851 года. Метрыка, хіба, не захавалася, а таму меркаваць можна адно толькі па ўскосных сведчаннях. Так, у Атэстаце, выдадзеным у 1857 г. А. Вярыгу-Дарэўскаму, пазначана, што ягонай дачцэ пяць гадоў, а ў пратаколе следства ад 1.06.1863 г. бацька ўласнаручна напісаў, што ён мае „дачку гадоў 13”⁴⁴.

Пасля арышту А. Вярыгі-Дарэўскага Габрыэля гадавалася ў сям’і А. Паланіцкага, відавочна, сваяка ці апякуна непаўнагадовае дзяўчынкі.

Напрыканцы 60-х гадоў Габрыэля неаднаразова рабіла спробы перавесці бацьку бліжэй да еўрапейскай часткі Расіі, што, аднак, не ўдалося. Відавочна, гэта і стала прычынаю яе прыезду ў Сібір. Дакладнае даты пераезду мы не ведаем. Хутчэй за ўсё гэта здарылася напачатку 70-х гадоў. Прыкладна ў 1875 г. Габрыэля⁴⁵ выйшла ў Іркуцку замуж за Вацлава Скакоўскага.

Шляхціц Аўгустоўскай губерні Вацлаў Скакоўскі, паводле дакументаў, выдадзеных магілёўскім губернатарам, паходзіў з Магілёўскай губерні, нарадзіўся ў горадзе Аўгустаў у 1842 г. Яго бацькі – Вінцэнт і Вікторыя з Тапольскіх – пад Аўгуставам мелі маёнтак Улацлавак, дзе нарадзіліся іх дзеці – сыны Вацлаў і Віктар Апалінары. Вацлаў быў студэнтам Варшаўскае галоўнае школы, удзельнічаў у паўстанні, за што яго асудзілі на 8 гадоў цяжкіх работ у крэпасці з пазбаўленнем правоў і канфіскацыяй маёнтку⁴⁶. У Іркуцк па этапу прыйшоў 2 верасня 1864 г., а 10 верасня накіраваны на Нерчынскі завод (дакладней: на Акатуйскі руднік).

Па амністыі 1868 г. В. Скакоўскаму спачатку скарацілі тэрмін, а пасля 15 лістапада 1868 г. перавялі на пасяленне ў Яндынскую воласць Балаганскае акругі, але ён, як і шмат якія іншыя „пасяленцы”, жыў у Іркуцку. Паводле „Высочайшага Повеления” 13.06.1871 г. яму вярнулі шляхецтва.

У 1878 г. В. Скакоўскі звярнуўся да генерал-губернатара Усходняй Сібіры з просьбай пра вызваленне яго ад нагляду паліцыі. Дзякуючы станоўчаму заключэнню барона Платона Фрэдэрыкса, 13 сакавіка 1879 г. паводле „Монаршей Воли” шляхціц Вацлаў Скакоўскі вызваляўся ад нагляду паліцыі, але яму аб’яўлена, што

⁴³ Хутчэй за ўсё маеца на ўвазе сапраўдны стацкі саветнік М.Ф. Базілеўскі ці І.Ф. Базілеўскі, якія валодалі кампаніяй „Справа Базілеўскіх” у 1858–1896 гг., дабываючы каля 43 пудоў золата ў год.

⁴⁴ *Пачынальнікі...*, с. 281, 283.

⁴⁵ Звесткі пра Габрыэлю Вярыга-Дарэўскую, а таксама пра яе дачку Марыю Скакоўскую падаюцца паводле: А. К о р к м а с о в, *Имена в истории и история в именах*, „Дагестан” 2005, № 2(17), с. 5–11, а таксама нашай карэспандэнцыі з унукам Джалала Каркмасавы – Анатолем Джалал-Эраставічам Каркмасавым.

⁴⁶ Гл.: *Powstanie styczniowe...*, с. 131.

„дозволено жительство повсеместно, за исключением столиц и губерний: Столичных, Западного Края, Царства Польского и Таврической, а равно воспрещено было вступление в государственную и общественную, по выборам, службу”.

У Іркуцку В. Скакоўскі займаўся гандлем, працуючы ў Юзафа Шленкера, які ў 1873 г. заснаваў краму „Магазін варшаўскіх тавараў”. Выйгрышы ў карты (у тым ліку – у свайго працадаўцы), дазволілі сабраць значную суму грошай. Стаў купцом II гільдыі, атрымаў дазвол вольнага перамяшчэння па Забайкаллі і Прыамур’і, а ў 1876 г. – і па Якуцкай губерні. Пазней стаў уладальнікам залатога прыска ў Якуціі.

У Вацлава і Габрыэлі Скакоўскіх нарадзілася тры дачкі. Старэйшая Вікторыя прыйшла на свет 10 сакавіка 1876 г. Яе ахрысцілі 25.03.1876 г. у Іркуцкім касцёле *Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny* (Успенія Пресвятой Девы Марыі) у прысутнасці Арцёма Вярыгі і Гераніма Тумскага⁴⁷. Сярэдняя дачка Венцаслава нарадзілася ў сакавіку 1877 г., а памерла праз чатыры месяцы і 16 чэрвеня 1877 г. пахавана на іркуцкіх могілках. Малодшая дачка Марыя нарадзілася 2 сакавіка 1878 г., а 18 сакавіка была ахрышчана святаром Іркуцкага каталіцкага касцёла ў прысутнасці Арцёма Вярыгі і Кацярыны Шленкерн.

Пад час вучобы ў гімназіі Марыя Скакоўская, паводле паведамленняў іркуцкае паліцыі, удзельнічала ў спатканнях моладзі на кватэры палітычнага ссыльнага Рухлінскага. Магчыма, з-за пераследу паліцыі Скакоўскія прынялі рашэнне выехаць за мяжу⁴⁸. Палічылі патрэбным ехаць праз Варшаву, дзе жылі сваякі – брат Вацлава Віктар Апалінары і яго сям’я⁴⁹. З гэтага часу захаваўся фотаздымак, зроблены ў варшаўскім атэлье Яна Мячкоўскага (вул. Мядовая, 1), на якім знята ўся сям’я Скакоўскіх – Вацлаў, Габрыэля, Вераніка, Марыя, а таксама нехта са стрыечных братоў Марыі. Вацлаў, відаць, у хуткім часе вярнуўся ў Сібір, а Габрыэля з дочкамі накіраваліся ў Швейцарыю. Праўда, у 1896 г. яны мусяць зноў ехаць у Іркуцк (А. Каркмасаў лічыць, што з-за хваробы. Праўда, не ўдакладняе: каго? Дапускаем, што гаворка ішла пра хваробу Вацлава). Верагодна, пахаваўшы мужа і ўладкаваўшы справы з яго спадчынай, Габрыэля з дочкамі зноў едзе ў Жэневу (1898–1899), а пасля ў Парыж (1899), дзе пасяляюцца ў Шарантоне, паўднёва-ўсходнім прыгарадзе

⁴⁷ Вядома, што яна жыла разам з маці ў Парыжы, а пасля ў Варшаве. Марыя наведвала яе хворую ў 1923 г.

⁴⁸ Характэрна, што гэта паездка датуецца 1895 г., г. зн. пасля „Высочайшего манифеста” ад 14.11.1894 г., па якому „всем лицам, отбывающим ещё наказание за участие в польском мятеже 1863 года, даровано освобождение от полицейского надзора с предоставлением им права повсеместного жительства и с возвращением прав”.

⁴⁹ Віктар Апалінары меў дзесяцёра дзяцей: з Феліцыяй Юзэфаю Барэцкаю (шлюб у 1871) – Вінцэнта Вацлава (нар. 1872), Рамуальда (нар. 1873), Тамаша Ежы (нар. 1875), Казіміру Рэгіну (1876–1944), Рэгіну (нар. 1879), Вітольда Станіслава (нар. 1882), Стафана (нар. 1885), Збігнева (1888–1943, масона; займаў высокую пасаду ў Міністэрстве працы Рэчы Паспалітай), а таксама двух сыноў з невядомай кабетаю – Ежы (1875–1921, вядомага адваката) і Вацлава (каля 1890 г. н.).

сталіцы Францыі. Марыя вывучае філалогію ў Сарбоне. Сярод яе знаёмых – Максімільян Валошын⁵⁰, які пазначае ў сваім дзённіку, што ў маі 1902 г. штодзённа бываў у Скакоўскіх⁵¹. Габрыэля мае ў Парыжы рэстаран, дзе збіралася „ўся польская калонія”.

Крыху пазней Марыя Скакоўская пазнаёмілася з Джэлалам Каркмасавым (1876–1937), вядомым дзеячам сацыялістычнага руху з Дагестану. Разам з ім ў 1905 г. накіроўваецца ў Расію і прымае актыўны ўдзел у рэвалюцыі. Але хутка яны зноў вяртаюцца ў Парыж, дзе бяруць шлюб (паводле іншых інфармацый – жылі ў грамадзянскім шлюбе); пасяляюцца ў двухпавярховым доме ў Лацінскім квартале недалёка ад Пантэона і Сарбоны. У гэты час наладжваюць дачыненні з млададзямі (праз студэнта Сарбоны Мустафу Субхі) і пасля таго, як млададзямі атрымліваюць перамогу на выбарах у парламент, пераязджаюць у Канстанцінопаль. Разам з маладымі паехала і Габрыэля. Больш за тое, яна, як і Марыя, працуе ў заснаванай Дж. Каркмасавым расійскамоўнай газеце „Стамбульские новости” (1909–1910)⁵².

Ва ўспамінах Джафара Сейдамета (Кырымера, 1889–1960), крымска-татарскага літаратара, аднаго з ідэолагаў нацыянальна-вызваленчага руху ў першай палове XX ст., так апавядаецца пра гэты этап жыцця Марыі Скакоўскае:

„У 1910 г. у Стамбуле я меў шчасце пазнаёміцца з двума выдатнымі асобамі. Адзін з іх быў Джалал Каркмас, з паўночнакаўказскіх цюркаў. Выдатна валодаючы французскай, расійскай мовамі Джалал належаў да левых сацыялістаў. Ён разам са сваёю грамадзянскаю жонкаю, рэвалюцыянеркаю Марыяй, што паходзіла з сям’і польскіх арыстакратаў, утрымліваў на Дыван-йолу пансіён [...] Сяброўка ягоная палячка Марыя была кабетаю аграмадных ведаў і шляхетнага выхавання. Быць карыснай іншым (блізкім) да самазабыцця – было яе асноўным жыццёвым інстынктам і філасофіяй. Джалал у спрэчках быў залішне гарачы і эмацыянальны, Марыя ж поўнасьцю кантралявала свае думкі і пачуцці. Ва ўсім – у выхаванні, пачуццях, думках была бачна яе грунтоўнасць, узвышанасць. Ніколі не забуду, як у час аднае з такіх спрэчак Марыя, крытыкуючы Джалала сказала: «Ты не маеш рацыі; каб было так, як лічыш ты, г. зн. юрыдычныя асновы буржуазнага грамадства прыйшлі ў заняпад, вычарпаліся яго творчыя крыніцы і рухнулі маральныя асновы – наша справа была б вельмі простаю ... Не, праціўнік не скінуты, ён яшчэ моцна стаіць на нагах. І не толькі ў эканамічным, юрыдычным, але і, асаб-

⁵⁰ У адраснай кнізе М. Валошына захаваўся запіс: „Мария Вацлавовна Скаковская”. Менавіта з напісаннем прозвішча *Скаковская*, а не *Скоковская*.

⁵¹ „Я ярко помню те весенние майские дни 1902 г. в Париже. Я ждал письма от Мухи и переживал первое счастье красок. Потому ежедневно я ездил по Сене в Шарантон к Скаковским по поручению Качереца (Рыгор Качэрац – аўтар кнігі *Чехов*, Масква 1902. – М. Х.) и рисовал в Венсенском лесу”. Гл.: М. В о л о ш и н, *Дневник. 1901–1903* [online], <http://www.maxvoloshin.ru/?page=eadc6087-71d9-4cdc-b93a-978d98f6848f&item=ab2cc411-5171-42d0-9d43-9074543d7caf&type=page> [доступ: 10.12.2012].

⁵² У сталіцы Турцыі Джэлаал Каркмасаў і Марыя Скакоўская выдалі таксама ў 1912 г. ілюстраваны *Путеводитель по Константинополю, окрестностям и провинциям*, у якім знаёмяць чытача з гісторыяй Асманскае дзяржавы.

ліва, – у грамадска-разумовым». Анахранізм Джалала не ведаў межаў. І гэта было прычынаю бясконцых пакутаў Марыі, што не давалі спакойна жыць ні самому Джалалу, ні ёй”⁵³.

У 1912 г. Джалал і Марыя (відавочна, і Габрыэля) вяртаюцца ў Парыж. Марыі ў спадчыну ад маці⁵⁴ дастаецца пансіён і рэстаран (своеасаблівы цэнтр польскай і расійскай эміграцыі).

У 1915 г. Марыя Скакоўская і Джалал Каркмасяў разыходзяцца, але захоўваюць прыязныя сяброўскія дачыненні да канца жыцця. Хутка яна выходзіць замуж за сябра Джалала Сямёна Львовіча Больша, які напачатку 1920-х гг. становіцца савецкім разведчыкам-шпіёнам і ўцягвае ў гэтую працу Марыю.

Па заданні Разведвальнага ўпраўлення Штабу РККА (Разведупра) Марыя Скакоўская пераязджае ў Варшаву і распачынае актыўную шпіёнскую дзейнасць, фактычна кіруе сеткаю савецкіх рэзідэнтаў у Польшчы. Пасля правалу аднаго з рэзідэнтаў Марыя была арыштавана і асуджана на чатыры гады турмы. Але праз два з паловаю гады большавікі абмянялі М. Скакоўскую на выяўленых польскіх шпіёнаў.

У СССР яна атрымала ўзнагароду (ордэн Чырвонага Сцяга), працу (была сакратаркай Дж. Каркмасава, які займаў пасаду намесніка сакратара Савета нацыянальнасцяў краіны), але ў 1937 г. яе арыштавалі органы НКВС і 10 снежня т. г. расстралялі.

Пра лёс іншых нашчадкаў А. Вярыгі-Дарэўскага звестак пакуль не выяўлена.

Мы не ведаем, што ўзяла Габрыэля з сабою ў паездку ў Швейцарыю ў 1895 г. з архіва свайго бацькі. Але можам выказаць думку, што гэта яна перадала ў Варшаве ці Кракаве знанаму ўжо публіцысту і гісторыку паўстання Мар’яну Дубецкаму *Успаміны А. Вярыгі-Дарэўскага*. Зрэшты, відавочна, і іншыя матэрыялы бацькоўскага архіва. Ад Габрыэлі М. Дубецкі мог даведацца і пра год смерці беларускага паэта, і пра яго ўдзел у культурным жыцці на Віцебшчыне, і пра напісанне ім беларускіх песняў. Праўда, недакладнасць М. Дубецкага – паэт пераклаў *Конрада Валенрода*, а не *Пана Тадэвуша* – даводзіць, што гаварыць пра перадачу Габрыэляй рукапісаў мастацкіх твораў будзе перабольшаннем.

4. Арцём Вярыга-Дарэўскі пра Эдмунда Ружыцкага

Разам з А. Вярыгам-Дарэўскім на цяжкіх работах у Аляксандраўску і Усоллі было шмат удзельнікаў паўстання на Валыні, якія, відавочна, апавядалі пра падзеі, удзельнікамі якіх былі або пра якія чулі. Бясспрэчна, яны ганарыліся адной з самых бліскучых перамог над рэгулярным расійскім войскам у паўстанні 1863–1864 гг., якую атрымалі паўстанцы ў бітве каля вёскі Саліха.

⁵³ Дж. Сейдамет (Кырым), *Некоторые воспоминания*, „Полуостров” 2009, 9–15 января [online], www.milli-firka.org [доступ: 03.02.2013].

⁵⁴ Габрыэля памерла ў Парыжы прыкладна ў 1912 г. Пра гэта ведаў Р. Зямкевіч, які ў 1913 г. пісаў пра смерць Габрыэлі ў лісце да С. Касцялкоўскага.

26 мая 1863 года аддзел Эдмунда Ружыцкага (каля 260 паўстанцаў) рухаўся са Старога Канстанцінава ў кірунку Ямполья. Дарогу Э. Ружыцкаму заступіла царскае войска (тры роты пяхоты і 120 казакоў – разам больш за 750 жаўнераў). Здзейсніўшы ўдалы манеўр, начальнік паставіў свой аддзел у дзве шарэнгі і раптоўна ды хутка атакаваў. Кавалерыя, узброеная пікамі, пад градам куляў, знішчаючы праціўніка, праклала сабе дарогу праз расійскія калоны. Паўстанцы страцілі 22 асобы, а расійцы – больш за 350 (пераважна раненых).

Гэты бой у хуткім часе міфалагізаваўся, стаўся прадметам гонару ўсіх паўстанцаў, асабліва ў той час, калі трэба было несці цяжкую ношу нявольніка.

А. Вярыга-Дарэўскі ў сваім творы не прытрымліваўся (не ведаў?) рэальнага ходу падзей. Відавочна, галоўным для яго было ўслаўленне героя-пераможцы і падтрымання духу сяброў-арыштантаў. У паэта „атрымалася” наступная гісторыя:

Het, tam, po szlaku, gdzieś w Ukrainie,
Pośpny zastęp rycerza,
Co mniej niż tysiąc liczy w drużynie,
Na Ruś Czerwoną już zmierza.
Wróg, ufny w siłę – tłumne zastępy
Kazał wokoło tak sprawić,
By przez parowy, lasy i kępy
Wpaść nań, i żywcem dostawić.
Rycerz wie myśli wroga zażarte,
Umie przed wilkiem ślad zatrzeć
I tylko tam je rzuca niestarte
Skąd lepiej wroga dopatrzyć...
Znużeni marszem zwinęli szyki,
Obóz dokoła ścisnęli,
Trzymając w rękę strzelby i piki,
Snem twardym bracia zasnęli.
A powiek wodza sen nie zamyka,
Bo jego dusza wojacza,
Bo jego serce nawskroś przenika
Powinność wodza-tułacza.
Nieraz objężdża warty i słucha,
Czy chrzęst i tentent ze szlaka
Nie dójdzie jego ostrego ucha,
Co słyszy nawet lot ptaka...
Zaczęło świtać, z drogi od lasu,
Coś się tam widzi wodzowi.
„Wiaro! do szyku!” – krzyknął – „dość wczasu!”
I wszyscy stoją gotowi.
Bliżej i bliżej, ścieżką, to smugą,
Jak bryła jaka żyjąca,
Suną się ludzie; wódz patrzył długo,
Oko ogniste, dłoń drżąca.
A ten blask oczu, to ręki drżenie
Dla piersi z których krew ciekła –

Wolą niezłomną; – na ich skinienie
Pójdą do nieba i piekła.
I jeszcze bliżej, już pod ostrogą
Czuła rumaka drży skóra,
Dobyty pałasz, i już, już nogą,
Wódz ścisnie konia, i – hura!
Wtem na twarz jego, piękną zapalem
Jakiś chłód wionął od miedzy:
„To jacyś nasi”, rzekł, o poznałem,
„Więc do spoczynku koledzy”.
I znowu z placu szyki wróciły
Na miejsce swego wytchnienia,
A oczy wodza łą się zrosiły
Na widok ofiar, cierpienia.
To garstka naszych znużona drogą,
W lichej odzieży i zbroi,
I znać, że głodem zmęczona srogo,
Cześć mu oddała – i stoi.
Wyszedł naczelny i rzekł do wodza:
„My z Ciechońskiego szeregów,
Dawno szukamy ciebie po drodze,
Zalicz nas do swych kolegów” ...
Wódz ciężko westchnął, bo znać z oblicza
Kto doznał losu oporu;
I rzekł: „Bóg często siły użycza
I tym, co słabi z pozoru” ...
Łzy mu nabiegły – wtem wystrzał warty
Zbudził ostrożność i trwogę;
Spojrzał i widzi, że wróg zażarty
Obóz wysuwa na drogę.
Widać mu pilno, gdy swą piechotę
Tłumnie na wozy rozsadził,
Lecz pewno zmylon, kiedy hołotę
Nie na bój prosto prowadził.
„Ot, chwała Bogu, jest i robota!”
Wódz rozweselon zawoła:
„Jeśli w was tedy szczera ochota
Za kraj z moimi nieść czoła,
Śpieszcie i znieście; tylko dam radę,
Tak nagle trzeba nacierać,
Żeby wróg tłumy nie zlał w gromadę,
Bo wówczas trzeba umierać” ...
„Że się wam uda, tak sobie tuszę,
A więc, nie tracąc nic czasu,
Choć głodni ciałem, wzmocnijcie duszę...
Z Bogiem! i tnijcie od lasu!
Dowiedźcie, żeście dzielni i śmiali,
Że wódz wam słaby przewodził,
Że łatwo wszędzie gromić Moskali,
Gdzie nikt ze swoich nie szkodził” ...

„Jezus, Marya!” – i znikła wiara;
 W obozie wrogów zgiełk, wrzawa,
 Jakoby się krząta w nim Polska stara,
 Jakby pod Wiedniem to sprawa.
 Obóz, co liczył tysiąc bez mała,
 Wiara półsetką rozprasza;
 Część w pień wycina, i sama cała
 Wraca i tryumf ogłasza.
 Wódz ją ze swymi w szyku sprawionym
 Spotyka, wita, hołd daje;
 „O cześć! zawoła, wam niezwalczonym,
 Niech każdy z nami w rząd staje!” ...
 I poszli razem... Niech kiedyś sława
 Nagrodzi tryumf dziś cichy!
 Wódz – to Różycki, a świetna sprawa
 Zaszła u wioski Salichy⁵⁵.

Верш беларускага паэта захаваўся ў ягоных *Успамінах* і быў упершыню надрукаваны ў біяграфічным нарысе М. Дубецкага *Edmund Różycki*. Цікава, што вядомы польскі гісторык Студзеньскага паўстання называе А. Вярэгу-Дарэўскага „вершапісам польскім і беларускім”, які пакінуў „некалькі вершаваных фрагментаў пра паўстанне 1863 года ў сваіх *Успамінах*”. Мы даведваемся, што свае *Успаміны* паўстанец з Віцебшчыны пісаў пераважна ў 1865–1866 гг. пад час высылкі па этапах у Сібір, што браў актыўны ўдзел у культурным жыцці наддзвінскіх правінцый у сярэдзіне XIX ст., а таксама тое, што ён – перакладчык *Пана Тадэвуша* на беларускую мову, аўтар шматлікіх (wielu) беларускіх песняў. Пра смерць А. Вярэгі-Дарэўскага М. Дубецкі падае наступнае: „zmarł na Syberyi przed dziesięciu laty”⁵⁶.

5. Сібірскі альбом Арцёма Вярэгі-Дарэўскага

М. Дубецкі ў іншых сваіх публікацыях, здаецца, больш ніколі не згадаў пра *Успаміны* А. Вярэгі-Дарэўскага. Пасля смерці гісторыка ў 1926 г. ягоны архіў трапіў у Бібліятэку Чартарыскіх у Кракаве. Тут з рукапісам беларускага літаратара пазнаёміўся гісторык Міхал Янік, які некалькі разоў спасылаўся на яго ў сваіх публікацыях.

Адна з гэтых публікацый прысвечана „асобнаму аркушу”, ці адмысловай памятцы – своеасабліваму *Альбому* Арцёма Вярэгі. Навуковец надрукаваў гэты *Альбом*

„w całości, ponieważ podaje kilka nazwisk, nieznanych z dotychczasowych spisów, przedwojennych wygnańców syberyjskich i jedno szczególnie drogie, własnoręcznie nakreślone, nazwisko Jakóba Reintera z Lublina, rozstrze-

⁵⁵ Цыт. па: М. Дубецкі, *op. cit.*, s. 82–85. М. Дубецкі называе твор А. Вярэгі-Дарэўскага „рыцарскім рапсодам”.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 85.

lanego wraz z czterema kolegami w r. 1866 w Irkucku za głośne w historii martyrologii syberyjskiej tzw. powstanie zabajkalskie”⁵⁷.

Ніжэй мы падаём *Сібірскі альбом* А. Вярыгі-Дарэўскага ў перакладзе на беларускую мову з кароткімі інфармацыямі пра тых, хто напісаў пажаданні або паставіў у ім свае подпісы. Большасць запісаў зроблена 24 мая (4 чэрвеня) 1866 г. напярэдадні выхаду катаржан з Аляксандраўска за Байкал (Култук – Мішыха). Усяго ў *Альбоме* адзінаццаць запісаў, пад якімі свае прозвішчы паставілі 36 чалавек.

*Сардэчнаму прыяцелю маладосці, з пачуццём усяго таго, што прыгожае і шчырае, цяропліваму да недахопаў бліжніх, вечно маладому душою і сэрцам, засумаванаму на свайму дзіцяці бацьку*⁵⁸, каханаму, высакароднаму і стойкаму ў няшчасці таварышу – таварышы нядолі ў дзень ростані на доўга, а можа і назаўсёды, запісваюцца на памятку колькімесячнага супольнага побыту на *Аляксандраўскай катарзе*, з надзеяй на лепшую будучыню, калі не нашу, дык нашых асноваў!..

24 мая/4 чэрвеня

Аляксандар Ланчынскі⁵⁹ з Валыні.

Аляксандар Будзынскі⁶⁰ з Кароны.

Антоні Касцюшка⁶¹.

Антоні Мёдушэўскі⁶² з Украіны.

Пётр Лукашэвіч⁶³.

Вайдэлоту Беларусі аптэкар з Кароны на памятку шчырага сяброўства.

⁵⁷ M. J a n i k, *Imionnik...*, s. 35.

⁵⁸ Гэтыя словы азначаюць, што ў маі 1866 г. дачка Габрыэля яшчэ не прыехала ў Сібір.

⁵⁹ Звестак пра А. Ланчынскага з Валыні знайсці не ўдалося. „Сябрамі маладосці” яны маглі быць у часы вучобы ў Забельскай дамініканскай гімназіі ў мястэчку Валынцы на Полаччыне.

⁶⁰ Гаворка пра Аляксандра Будзынскага (1833 ці 1837 – 1896) з Любліншчыны, удзельніка паўстання, сасланага напрыканцы 1865 г. у Аляксандраўск. На падставе царскага маніфесту ад 16.04.1866 г. яму зменшылі напалову пакаранне і накіравалі на будаўніцтва Забайкальскай дарогі. За ўдзел у Кругабайкальскім паўстанні асуджаны паўторна, зноў накіраваны ў Аляксандраўск, а 20.01.1867 г. – ва Усолле, дзе ён зноў мог сустрэцца з А. Вярыгам-Дарэўскім, як, дарэчы, і пазней, бо абодва былі пераведзены на пасяленне ў вёску Урык ля Іркуцка.

⁶¹ Маецца на ўвазе Антоні Касцюшка (нар. каля 1842) з Кіеўскай губ., студэнт Кіеўскага ўніверсітэта, сасланы за ўдзел у паўстанні на катаргу ва Усходнюю Сібір. У чэрвені 1865 г. прывезены ў Іркуцк, пазней, відавочна, у Аляксандраўск, адкуль у маі 1866 г. накіраваны на будаўніцтва Кругабайкальскай дарогі. Зноў сустрэўся з А. Вярыгам-Дарэўскім на катарзе ва Усоллі, а пасля ў Іркуцку, дзе займаўся кравецтвам у майстэрні Вітольда Гейштара.

⁶² Антоні Мёдушэўскі, студэнт Кіеўскага ўніверсітэта, сасланы за ўдзел у паўстанні на катаргу. Заўзяты ўкраінафіл. Пакаранне адбываў за Байкалам; відавочна, у маі 1866 г. быў у Аляксандраўску. Паўторна асуджаны за ўдзел у Кругабайкальскім паўстанні і накіраваны на бровар у Аляксандраўску; у 1867 г. пераведзены на саяварны завод ва Усоллі. У 1874 г. выехаў на пасяленне ў Екацерынаслаўскую губ., а пазней атрымаў дазвол вярнуцца ў край.

⁶³ Звестак пра Пятра Лукашэвіча не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксавана 17 асоб, якія мелі такое прозвішча.

В. Багуслаўскі⁶⁴.

Мікалай Рашкоўскі⁶⁵ з Украіны.

*Маркотна ў Сібіры польскім выгнанцам, а калі нават часам якое вяселле
прабязыць праз сэрцы нашыя, то Вам толькі за яго ўдзячны – Вашым
песням простым і шчырым. Дык прыміце, п. Арцём, падзяку і прызнанне
глыбокае пашаны ад свайго таварыша на нядолі, які ідзе, гнаны ў стэпы
Забайкальскія, цяпець новыя пакуты.*

Альбін Паплаўскі⁶⁶ з Украіны.

Эдвард Міхалоўскі⁶⁷ з Украіны.

На памятку пры ростані:

Тафіль Мышкоўскі⁶⁸.

Якуб Райнер⁶⁹.

Януш Касакоўскі⁷⁰.

Адрыян Памарнацкі⁷¹.

Тэафіль Гіжынскі⁷².

Караль Дырмант⁷³.

⁶⁴ Віктар Багуслаўскі (нар. каля 1842 г.), шляхціц з Радамскай губ., за ўдзел ў паўстанні аддадзены ў салдаты, а за адмаўленне ад прысягі асуджаны на 16 гадоў цяжкіх работ. Пакаранне адбываў у Аляксандраўску, пасля ва Усоллі. Працаваў у аптэцы ссыльных, а пазней у прыватнай аптэцы ў Іркуцку. Вярнуўся ў Варшаву, але хутка выехаў у Стаўропаль.

⁶⁵ Мікалай Рашкоўскі з сакавіка 1868 г. па 1871 г. адбываў ссылку ў Вяцкай губ. Звестак пра яго побыт ва Усходняй Сібіры не выяўлена. Гл.: *Библиографический справочник участников восстания 1863–1864 гг., находившихся под надзором полиции в Вятской губернии* [у:] П.Н. Л у п о в, *Политические ссылки в Вятской губернии в 1825–1905 гг.*, Киров 1947.

⁶⁶ Альбін Паплаўскі (нарадзіўся каля 1841 г.), шляхціц з Кіеўскай губерні, за ўдзел у паўстанні асуджаны на 8 гадоў цяжкіх работ. На думку В. Слівоўскай, катаргу адбываў за Байкалам, але *Сібірскі альбом* А. Вярыгі-Дарэўскага сведчыць, што ў маі 1866 г. быў у Аляксандраўску. Паўторна асуджаны на бестэрміновую катаргу за Кругабайкальскае паўстанне, у якім можна змагаўся.

⁶⁷ Звестак пра Эдварда Міхалоўскага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксавана 3 асобы, якія мелі такое прозвішча.

⁶⁸ Звестак пра Тэафіля Мышкоўскага не выяўлена.

⁶⁹ Якуб Райнер (нарадзіўся каля 1840 г.), варшаўскі аптэкар, удзельнік паўстання 1863 г., сасланы ва Усходнюю Сібір. Паводле *Сібірскага альбому* А. Вярыгі-Дарэўскага ў маі 1866 г. быў у Аляксандраўску. Адзін з арганізатараў Кругабайкальскага паўстання летам 1866 г. Расстраляны ў Іркуцку 15(27) лістапада 1866 г.

⁷⁰ Януш Касакоўскі, шляхціц Вількамірскага пав. Ковенскай губ. Асуджаны на 4 гады катаргі на заводах.

⁷¹ Звестак пра Адрыяна Памарнацкага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксавана 3 асобы, якія мелі такое прозвішча.

⁷² Тэафіль Гіжынскі, шляхціц, асуджаны на высылку з пазбаўленнем правоў, у 1865 г. знаходзіўся ў Ялутароўску. Гл.: *Список участников восстания 1863–1864 гг., сосланных в Западную Сибирь* [у:] С.В. М у л и н а, *Участники польского восстания 1863 года в западносибирской ссылке*, Омск 2005. *Сібірскі альбом* А. Вярыгі-Дарэўскага сведчыць, што ў маі 1866 г. ён быў у Аляксандраўску.

⁷³ Звестак пра Караля Дырманта не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання вядомы толькі Канстанцін Дырмант, сын Казіміра, (нар. каля 1848 г.), шляхціц Новаалександраўскага пав. Ковенскай губ.

Аляксандар Галіноўскі⁷⁴.
 Уладзіслаў Круковіч⁷⁵.
 Адольф Аніхімоўскі⁷⁶, беларус.
 З Каралеўства Польскага, губерні Любelsкай, павету Лукаўскага:
 Леон Каняшоўскі⁷⁷.
 Норберт Багдановіч⁷⁸.
 Ксавэры Рушкоўскі⁷⁹.
 Вінцэнты Марцінкоўскі⁸⁰ з Украіны.
 Браніслаў Раднеўскі⁸¹, Беларусь.
 Аляксандар Ляшчынскі⁸² з Валыні.
 Тамаш Энджэўскі з Валыні⁸³.
 Юліян Монтаўт⁸⁴ з Коўна.
 Аляксандар Янішэўскі⁸⁵ з Жытоміра.
 Ксавэры Светлік⁸⁶, мінчук.
 Гаргоні Сухорскі⁸⁷ з Валыні.

⁷⁴ Звестак пра Аляксандра Галіноўскага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання вядомы толькі Юльян Галіноўскі, шляхціц Магілёўскай губ., тытулярны саветнік, і Аляксандар Галінскі, які з 1872 г. знаходзіўся пад наглядам паліцыі ў Якуцкай губ.

⁷⁵ Уладзіслаў Круковіч, шляхціц Аршанскага пав. Магілёўскай губерні. Высланы на 8 гадоў катаржных работ на заводах. Быў спачатку ў Аляксандраўску, пасля ва Усоллі. Паўторна асуджаны за Кругабайкальскае паўстанне.

⁷⁶ Аніхімоўскі Адольф, шляхціц Аршанскага павета Магілёўскай губерні. Сын Рафала. Меў брата Сігізмунда. Разам з калегамі з Горы-Горыцкай земляробчай школы далучыўся да аддзела Тапара (Людвіка Звяждоўскага). Асуджаны на 4 гады цяжкіх работ, высланы на руднік Кутамара (Нерчынк). Але, відаць, спачатку пакаранне адбываў у Аляксандраўску.

⁷⁷ Звестак пра Леона Каняшоўскага не выяўлена.

⁷⁸ Норберт Багдановіч, шляхціц Віцебскай губ. Служыў ў канцылярыі Віцебскай Палаты дзяржаўных маёмасцяў.

⁷⁹ Звестак пра Ксавэры Рушкоўскага не выяўлена. У спісах удзельнікаў паўстання ёсць як Рушкоўскія, так і Рашкоўскія.

⁸⁰ Вінцэнты Марцінкоўскі, сын Антона (нарадзіўся каля 1833 г.), шляхціц Валынскае губерні; за ўдзел у паўстанні асуджаны на 10 гадоў цяжкіх работ. Спачатку быў у Аляксандраўску, адкуль накіраваны на будаўніцтва Кругабайкальскае дарогі. Паўторна асуджаны за паўстанне летам 1866 г. Ад 1867 г. ва Усоллі, дзе працаваў як скульптар і ювелір.

⁸¹ Браніслаў Раднеўскі (каля 1845 – каля 1906), шляхціц Горыцкага павета Магілёўскай губерні. Вучыўся ў Горы-Горыцкай земляробчай школе (на таксатарскіх курсах), быў у аддзеле Тапара; асуджаны на 6 гадоў цяжкіх работ, якія адбываў у Аляксандраўску. На пасяленне накіраваны ў Балаганскую акругу, але жыў у Іркуцку, дзе і памёр.

⁸² Аляксандар Ляшчынскі, шляхціц Трокскага павета Віленскае губерні.

⁸³ Звестак пра Тамаша Энджэўскага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксаваны тры асобы, якія мелі такое прозвішча.

⁸⁴ Звестак пра Юліана Монтаўта не выяўлена.

⁸⁵ Звестак пра Аляксандра Янішэўскага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксаваны чатыры асобы, якія мелі такое прозвішча.

⁸⁶ Ксавэры Светлік, шляхціц Барысаўскага пав. Мінскай губ. Быў уладальнікам фальварку Чмялевічы.

⁸⁷ Гаргоні Сухорскі, сын Вінцэнта (нарадзіўся каля 1819 г.), шляхціц Валынскае губерні; за ўдзел у паўстанні асуджаны на 8 гадоў цяжкіх работ ва Усходняй Сібіры. Пакаранне

На памятку дарагому прыяцелю занатоўваю сваё імя:

Юзаф Грыневіч⁸⁸.

Evviva Polonia!!!⁸⁹

Альфонс Недэрмайер⁹⁰.

Ян Нотдорф⁹¹.

Юльян Пацкевіч⁹² на памятку ў час ростані 23 мая 1866 г.

В. Асінскі⁹³, верны таварыш, 12-гадовы катаржнік.

Якуб Ушакоў⁹⁴, 23/11 ліпеня 1866 г. Дай Бог пабачыць цябе як найхутчэй... але толькі шчаслівым у сваім краі.

Казімір Лаўдын⁹⁵, д. 17/29 студзеня 1867 г.

Да Альбому была далучана яшчэ адна картка паперы з вершам (дакладней, рыфмаваным тэкстам) Юзафа Нядзінскага, дасланая А. Вярэгу-Дарэўскаму як віншаванне з Новым 1867 годам з Усолля відавочна ў Аляксандраўск. Калі пагадзіцца са сцвярджаннем М. Яніка, што пасланне адрасавана ў Іркуцк (магчыма, былі нейкія пазнакі на аркушы), дык тады трэба прызнаць, што яно прызначалася не А. Вярэгу-Дарэўскаму, а нейкаму іншаму. А г. зн., што з сібірскім тавяньчыкам беларускі літаратар пазнаёміўся і пасябраваў толькі тады, калі быў пераведзены з Аляксандраўска ва Усолле (гл. раздзел *Арцём Вярэга-Дарэўскі як тавяньчык*).

адбываў у Аляксандраўску. Паўторна асуджаны за Кругабайкальскае паўстанне і накіраваны ва Усолле. У 1870 г. пераведзены на пасяленне ў Ілгінскую акругу, а ў 1877 г. атрымаў згоду на перасяленне ў еўрапейскую частку Расіі.

⁸⁸ Звестак пра Юзафа Грыневіча не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксаваны шэсць асоб, якія мелі такое прозвішча.

⁸⁹ Няхай жыве Польшча! (італьян.).

⁹⁰ Альфонс Недэрмайер – актыўны ўдзельнік Кругабайкальскага паўстання. Ужо пасля расправы над паўстанцамі высветлілася, што быў ён ініцыятарам (разам з Я. Рэйне-рам) падпалу Ліханаўскай паштовай станцыі, калі яе не ўдалося захапіць. Тэрмін пакарання павялічаны. Быў адзін з трох (таксама Арцімовіч, Эльяшэвіч), каго не датычыла амністыя 18.05.1873 г. пра звальненне з катаргі (ім адно зменшылі яе да 10 гадоў). Гл.: Н. S k o k, *Polacy nad Bajkałem. 1863–1883*, Warszawa 1974, s. 298.

⁹¹ Звестак пра Яна Нотдорфа не выяўлена.

⁹² Юльян Пацкевіч, шляхціц Свянцянскага павята Віленскай губерні.

⁹³ Звестак пра В. Асінскага не выяўлена. Сярод удзельнікаў паўстання зафіксаваны шэсць асоб, якія мелі такое прозвішча.

⁹⁴ Якуб Афанасьевіч Ушакоў (1840–1912), дваранін Яраслаўскай губерні. Вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, пазней паручнік 16 стралковага батальёна. Арыштаваны ў 1862 г. у сувязі са справай г. зв. „нядзельных школаў”, дзе ён быў выкладчыкам. Сасланы ў Сібір як палітычны злачынец на чатыры гады катаржных работ. Быў спачатку ва Усоллі, пасля ў Аляксандраўску. (Даведнік *Деятели революционного движения в России* [Москва 1928, т. 1, ч. 2] падае, што ў жніўні 1865 г. ён атрымаў дазвол пасяліцца ў маёнтку маці ў Яраслаўскай губерні, але *Сібірскі альбом* А. Вярэгі-Дарэўскага паказвае, што яшчэ ў ліпені 1866 г. Я. Ушакоў знаходзіўся ў Аляксандраўску.) У 1873 г. вызвалены ад паліцэйскага нагляду. Дзед вядомага савецкага паэта і перакладчыка Мікалая Ушакова (1899–1973).

⁹⁵ Казімір Ландын (Лаўдын), землеўласнік Ковенскай губерні; за ўдзел у паўстанні асуджаны на катаржныя работы. Быў спачатку ў Аляксандраўску, пасля ва Усоллі. Пераведзены па амністыі на пасяленне, займаўся гандлем у Іркуцку і Якуціі. Пазней атрымаў дазвол жыць і працаваць у Маскве, дзе цешыўся прызнаннем у асяроддзі тамтэйшых суайчыннікаў. Памёр у 1908 г.

6. Арцём Вярыга-Дарэўскі і Кругабайкальскае паўстанне

Улады Усходняй Сібіры выкарысталі царскі маніфест ад 16.04.1866 г. (змяшэнне некаторым катэгорыям высланых пакарання напалову), каб накіраваць маладзейшых арыштантаў, якія знаходзіліся „на цяжкіх работах” у Аляксандраўску, на будаўніцтва Кругабайкальскай дарогі. Напрыканцы мая (пачатку чэрвеня – паводле новага стылю) пры развітанні некаторыя з тых, хто ішоў „на новыя пакуты”, упісаліся ў *Сібірскі альбом* А. Вярыгі-Дарэўскага. Ужо праз некалькі дзён шмат хто з іх далучыўся да паўстання, на чале якога стаялі Нарцыз Цэлінскі і Густаў Шарамовіч, а таксама добры знаёмы беларускага паэта Якуб Райнер, фармацэўт з Варшавы. Цягам некалькіх дзён колькі сотняў кепска ўзброеных паўстанцаў мужа змагаліся з царскім войскам, але былі разгромлены, схоплены і прывезены ў Іркуцк на следства і суд. Усім удзельнікам паўстання павялічылі пакаранне, а чатырох – у тым ліку Якуба Райнера – асудзілі на расстрэл. Прысуд прывялі ў выкананне 15(27) лістапада 1866 г. за „якуцкаю рагаткаю” блізу Ангара.

Ссылным не дазволілі прысутнічаць падчас экзекуцыі, але знайшліся тыя, хто таемна здолеў трапіць на пакаранне. Каб пазней пераказаць бачанае калегам. Відавочна, непасрэдна пасля падзеі А. Вярыга-Дарэўскі піша верш (?), фрагмент якога М. Янік змяшчае ў сваім артыкуле:

...Lecz dla czegoż tych czterech tak ukrywasz ciała,
Co tam dla ulubionej tyrana igraszki
Głupia gawiedź w stolicy twojej rozstrzelała?
Myślisz, że już zarywszy kadłuby i czaszki
Zaryłeś i myśl każdą, co z nich przeświecała,
Uczucia i ich dusze? Myślisz, że powstanie
Polaków na Syberji, gdyś grób ich zrównała,
W szeregu naszych powstań w historii nie stanie?
Że nikt świata nie powie, jak tu na wygnaniu,
W nędzy, głodzie, ucisku, zawsze czuję jedno?
Że nigdzie niema tamy ojczyzny kochaniu
Dla tych, przed których duchem fałsz i zbójcy bledną?
Nie marny spokój twarzy czterech męczenników,
Co u słupów znieść mając ostatnie męczarnie
Tchnęli miłość na braci-ludzi niewolników!
O, nie marny ten uśmiech wobec śmierci chłodu,
Co konając myśl sieje wolnego narodu!⁹⁶

7. Арцём Вярыга-Дарэўскі як тавяньчык

Зусім невядомая старонка жыцця Арцёма Вярыгі-Дарэўскага – ягоныя дачыненні пад час высылкі з прыхільнікамі вучэння Андрэя Тавянскага. Г. Кісялёў толькі словам згадаў пра гэта, хоць ведаў артыкул М. Яніка *Towiańczycy na Syberji* ў газеце „Przegląd Współczesny” (1930, nr 98–99)⁹⁷.

⁹⁶ Цыт. па: М. Янік, *Wołyniacy...*, s. 307.

⁹⁷ Пазней выдадзены асобна: М. Янік, *Towiańczycy na Syberji*, Kraków 1930 (odbitka z „Przeglądu Współczesnego” 1930, nr 98–99, czerwiec–lipiec, czcionkami drukarni „Czasu” w Krakowie).

Тавяньчыкам беларускі літаратар стаў пад уплывам Юзафа Нядзінскага (1821–1901), які яшчэ ў 1848 г. выехаў з Польшчы на эміграцыю, дзе далучыўся да А. Тавянскага і яго паслядоўнікаў⁹⁸. У 1863 г. вярнуўся на радзіму, каб далучыцца да паўстанцаў. М. Янік лічыў, што на выгнанне Юзаф Нядзінскі трапіў пасля бітвы пад Маскалёўкаю на Валыні, дзе змагаўся ў адзеле Эдмунда Ружыцкага.

Цытуючы фрагменты *Успамінаў* А. Вярэгі-Дарэўскага М. Янік нідзе не падае датаў. У выніку немагчыма сказаць, дзе пазнаёміўся беларускі выгнанец з Ю. Нядзінскім – у Аляксандраўску ці ва Усоллі. Праўдападобна, адбылося гэта ў Аляксандраўску, бо ведаем, што *Успаміны* ствараліся ў 1865–1866 гг. і што новы 1867 г. год А. Вярэга-Дарэўскі сустракаў, відавочна, у першым месцы свае высылкі.

На думку М. Яніка, запісы А. Вярэгі-Дарэўскага нагадваюць лісты да сям'і ў краі. Ён нават дапускае, што гэта – копіі лістоў, бо на гэта паказвае „прапагандысцкі” характар нататак. І яшчэ вельмі важнае назіранне М. Яніка: нататкі А. Вярэгі-Дарэўскага – гэта „dosłowny prawie odgłos rozmów propagandowych Niedzińskiego, prowadzonych z wybranymi towarzyszami wygnania”⁹⁹. У іншай публікацыі польскі гісторык даводзіў, што Ю. Нядзінскі меў у сябе (можа, нават у літаграфаваным выглядзе) тэкст асноўных маральных прынцыпаў навукі А. Тавянскага. Бо якраз тое, што занатаваў А. Вярэга-Дарэўскі ў 1866–1867 гг., было ўпершыню надрукавана толькі ў 1882 г.¹⁰⁰

Да тавяньчыкаў М. Янік залічыў даволі вялікую колькасць выгнанцаў. Ён слухна сцвярджае, што Ю. Нядзінскі, А. Вярэга-Дарэўскі і Ю. Лазінскі ўтваралі шчыльнае кола аднадумцаў. Але адначасна гаворыць і пра тое, што да гэтага кола былі блізкімі шматлікія выгнанцы – Якуб Гейштар, Вацлаў Навакоўскі, Юзаф Каліноўскі, Юльян Кянджыцкі. Бо, маўляў, Арцём Вярэга-Дарэўскі піша пра іх у сваіх *Успамінах* з вялікай сімпатыяй і пахваламі:

„Czytamy, że nie tylko kleryk kapucyński Wacław Nowakowski, ale i ludzie świeccy, Gieysztor i Kalinowski, przyklekali zawsze do modlitwy wieczornej w kazamacie sypialnej katorżników”¹⁰¹.

Аднак варта засумнявацца ў гэтым хоць бы з тае прычыны, што А. Вярэга-Дарэўскі не нележаў да кола блізкіх сяброў Я. Гейштара, а Юльян Кянджыцкі даволі крытычна выказваўся пра творчасць беларускага паэта. Напрыклад, ва ўспамінах В. Лясоцкага захавалася г. зв. *Усаліяда* Ю. Кянджыцкага, дзе чытаем:

Dalipan, że to krzyż pański!
Sarka na mnie pan Charmański,
Że w moich lichych ramotach
Milczę o usolskich cnotach.

⁹⁸ Дакладнае месца нараджэння невядома. Вярнуўшыся з высылкі працаваў на цукровым заводзе. Вызнаваў сваю веру да канца жыцця. Апошнія гады жыў у Кельцах, дзе і пахаваны.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 6.

¹⁰⁰ М. Ј а н і к, *Wołyniacy...*, s. 308.

¹⁰¹ М. Ј а н і к, *Towiańczycy...*, s. 15.

Racja. – Lecz niech się nie żali,
Pewno je Weryha chwali,
I pewne ma coś słodkiego
Na pochwałę Charmańskiego.

Аўтар успамінаў дадаў сваё тлумачэнне: ліцвін Харманскі абвінавачваў Кянджыцкага, што той у сваіх вершах не згадвае пра „цноты ўсольскія”. У сваю чаргу В. Лясоцкі „апраўдваў” Ю. Кянджыцкага тым, што

„kolega nasz Artemjusz Weryha, w swym pamiętniku mieścił panegiryki dla osób, które posiadały jego względy. Do niego też odsyła Kędrzycki Charmańskiego”¹⁰².

Польскія гісторыкі пазнейшага часу аспрэчылі выснову М. Яніка: кола тавяньчыкаў на Сібіры было нешматлікае і не аказала вялікага ўплыву на выгнанцаў. Для нас жа надзвычай істотным з’яўляецца тое, што А. Вярыга-Дарэўскі быў сярод іх, што занатаваныя ім думкі А. Тавянскага былі блізкія яму.

„Тыдзень як пасяліўся з намі¹⁰³ трэці калега, Юзаф Нядзінскі. Эмігрант з Кангрэсоўкі ў 1848 г., пасля 15 гадоў туляцтва далучыўся на роднай зямлі да агульнае нацыянальнае барацьбы. Адтуль, як і іншыя, быў высланы на цяжкія работы. У туляцтве па Францыі і іншых краінах Захаду займаўся як духоўнаю працаю дзеля маральнага ўдасканалення, так і іншаю дзеля кавалка хлеба, хоць ад французскага ўраду атрымліваў 25 франкаў дапамогі. Добрая галава і несапсаванае сэрца лёгка знайшлі шлях да сваіх у эміграцыі. Пазнаёміўся ён з вядомым і несправядліва ў краі з-за няведання справы пакрыўджаным Андрэем Тавянскім і яго паплечнікамі: Адамам, генераламі Скрынецкім і Каралем Ружыцкім, кс. Дуньскім, Стафанам Занам, братам Тамаша, і шматлікімі іншымі. Моцаю хрысціянскіх пачуццяў і яснасцю праўды прыцягнуты, ён стаў іх паслядоўнікам і сёння сярод нас вядомы як тавяньчык...

На колькі цікавы мне такі чалавек, вы лёгка зразумеете, бо ведаеце, што я хапаўся з запалам за ўсё, што ў нашай эміграцыі ў мае часы вылучалася. Пра тавяньшчыну чуў вельмі многа. Чытаў *Biesiadę*, якую працаю Тавянскага ў краі лічылі, чытаў *Mickiewicz odsłonięty i towiańszczyzna* і іншыя брашуркі, што ганьбавалі тавянізм. Яснага паняцця пра ўсё гэтае мець, вядома, не мог, ажно цяпер тут, у Сібіры з радасцю магу закончыць у сабе тое, ад чаго, стрыманы сардэчнаю абачнасцю Тамаша Зана, быў яшчэ так далёка. Сёння з радасцю адчуў, што я з рук дарагое матулі выйшаў з навукаю Тавянскага, якая ўся цалкам належыць да асноў вучэння Хрыста і ўвядзеннем яго ў жыццё.

Баламуцяць тыя, што хочуць давесці, нібы тавянізм адмаўляе чын. Наадварот, без чыну няма ў яго нічога. Найлепшыя словы, самае ўзнёс-

¹⁰² W. L a s o c k i, *op. cit.*, s. 193.

¹⁰³ Невядома якога часу гэты запіс. М. Янік сцвярджае, што гаворка тут пра двух тавяньчыкаў: А. Вярыгу-Дарэўскага і Юзафа Лазінскага. Аднак у іншым месцы, прысвечаным апісанню Навагодняга вечара, сцвярджаецца, што Ю. Нядзінскі запрасіў да сябе гэтых самых двух тавяньчыкаў.

лае імгненнае пачуццё, не ўзведзенае ў чын – гэта, на яго думку, нават абраза Бога. Усё гэта бачым у апошнім паўстанні, у шарэнгах якога сталі тавяньчыкі. Ксяндзы Ялавецкі і Семяненка, як тыя з духавенства апошніх часоў, неахвотныя да чыну, навуку Тавянскага спарадзіравалі. Сама *Biesiada*, якая ўласна ёсць зборам нататак Скрынецкага, запісаных паводле думак, слоў і ідэй Тавянскага, у шчырых размовах выказаных, чаму ўласна і *Biesiadq* названая, імі як выдаўцамі пакалечаная да непазнавальнасці; да такое ступені былі нядобрасумленнымі з чужою працаю, што нават арфаграфічныя знакі дзеля зацымнення і скрыўлення сэнсу перастаўлялі і пераіначвалі. Праўда, і гэтым не магілі Тавянскаму шкодзіць, бо ён сам нічога зусім не піша, а толькі тым, хто шукае парады ў разнастайных клопатах і разнастайных засмучэннях душы, пацеху дае з усёй шчырасцю, братэрствам і пакораю. І не дзіўна, што духавенства, а нават і троны перад прастаком затрывожыліся, пачуўшыся слабымі перад ягонаю моцаю настолькі, наколькі маною былі прасякнуты.

З трывогі найчасцей альбо ад здзіўлення пачынаецца рэакцыя ў чалавеку і рэвалюцыя ў народзе. Імкненне да праўды, якое выяўляў Тавянскі, не мела рысаў таго спакою, якім дыхае грунтоўнае перакананне; саманадзейныя і ганарыстыя бачылі ў ціхім і пакорным саманадзейнасць і ганарыстасць. Напрыклад, закідалі яму, што называе людзей божымі дзецьмі. На што незацікаўлены кс. Дуньскі, які яшчэ не належаў да таварыства Тавянскага, звярнуў іх увагу на першыя два словы Панскае малітвы *Ойча наш*. А колькі фальшывых дадаткаў прырасло да таго аповеду пра бытнасць Тавянскага ў Людвіка Філіпа, пра збліжэнне яго з Адамам і вылекаванне яму жонкі! Ва ўсім бачна злосць устрыжжаных і зайздрасць ды чуваць неспакой узрушанага сумлення.

Дзіўная справа: невялікая колькасць асоб, у спакоі, цішыні і пакоры ўдасканалючыся ў хрысціянстве і ахвотным збаўленчых прынцыпаў удзяляючы, столькіх абурыла ў той час, калі кожны, хто іх даткнуўся, адчуў сапраўдную свабоду і найпрыемнейшае ўзрушэнне. Севярын Га-шчынскі, вядомы сваёй паслядоўнасцю паэт самых чыстых звычаяў і шляхетны чалавек, ці ж дакрануўся б ён да фальшу і броду? Ці ж у чыстай душы Караля Ружыцкага не з'явілася б адчування, што ён хіліцца да подласці? Сам таварыш мой Нядзінскі кожнага з разважных хрысціянаў з навукаю Тавянскага лёгка пагодзіць, калі толькі з ім пажыве, калі толькі ў душу яго глыбей зазірне.

Усе прыземленыя мудрагелі закідаюць Тавянскаму найвялікшую саманадзейнасць і ганарыстасць у тым, што называе сябе прарокам. Запытаем: дзе ён так сябе называе? Калі і дзе займаецца прароцтвамі? А калі тым, хто просіць рады, даверліва паказвае ў прастаце духа наступствы іх учынкаў і прадбачыць іх, дзеля чаго дастаткова чыстага розуму і чыстага хрысціянскага сэрца, дык жа яшчэ не прарочыць, яшчэ не саманадзейны і не ганарысты. Аднак тое, што маем ў сабе, такім ці іншым чынам, бо жывыя, мусім і павінны выяўляць. Толькі ад духа, у якім выяўляем, моц нашае ахвяры і яе святасць залежыць.

Што да мяне, дык збаўленчай я лічу навуку, якая як вучонага, так і прастака на шлях мажлівага спакою шчасця скіраваць можа, што людзей збліжае, лучыць вузлом духоўным адзінства ідэі, надзеі і веры, што ў адну сям'ю іх горне і агнём братняе міласці запальвае. Чаго яшчэ мы патрабуем? У чым бы іншым можам убачыць тое Божае Каралеўства

на зямлі? Я ведаю пра хатняе, сямейнае жыццё Тавянскага і з усёй шчырасцю прымаю ягоную навуку. З-за такіх вось шчаслівых збліжэцця і чаканае Божае Каралеўства, і нашая Айчына. Рыцар на полі бою ў святой справе мусіць быць перш за ўсё пераможцам самога сябе. Інакш змарнуюцца ўсе нашыя высілкі, як змарнаваліся ранейшыя. А навука Тавянскага ўласна дзеля знаходжання самога сябе вядзе. Паглыбляйма яе, а не наракайма на чысты дар брата; будучь гэта пярліны, кінутыя свінням, а мы яшчэ доўга і доўга тымі апошнімі”¹⁰⁴.

Апісанне Навагодняга вечару¹⁰⁵ М. Янік падаў у двух сваіх публікацыях. Адна з іх больш поўная:

„Вечар Новага году я правёў у таварыстве двух калегаў як запрошаны гасць. Юзаф Нядзінскі, званы ў нас людзьмі простымі «тавянчыкам», запрасіў мяне на гэты вечар да сябе. Трэцім нашым таварышам быў Юзаф Лазінскі, што жыў разам з Нядзінскім і які апавядаў смешныя гісторыі з жыцця ганарыстых украінцаў, да чаго меў вялікі дар.

Гаварылі мы, натуральна, нямала пра Тавянскага, пра іх хрысціянскае братанне. Аніякае там секты, аніякіх зямных мэтаў. Аніякая нават дактрына, штучна выведзеная пыхаю і зазнайствам з рэлігіі, каб дурманіць прастакоў і цягнуць з іх матэрыяльную ці маральную карысць для сябе. Я думаю, што Андрэй Тавянскі як глыбокі мыслар-хрысціянін, не заплямлены нічым у жыцці: калі спаўняў абавязкі грамадзяніна, ці ўсякія іншыя, Ласкаю Божаю, як мы кажам, ці розумам, як кажуць мудрагелі, заглыбіўся ў шчырую, адвечную праўду, з лепшым вынікам, чым тлумы тэолагаў і кожнаму жывому, г. зн. хто шукае святла гэтае праўды, хто ваюе з самім сабою, – адкрывае яе лёгка і ясна, дакладна стасуючыся да развіцця кожнага, бо ж да ўсіх мае міласць і з-за мыслення над жыццём дасканалую, глыбокую яго знаёмасць.

Таму, адыходзячы, пацешаныя называюць яго настаўнікам, а сябе – колам братоў, што ўзяўшы моцы ў духа, бо грунтоўна перакананыя, як тыя апосталы, без інструкцыі, без згоды на нейкі раней складзены кодэкс, адчуваюць абавязак рупліва ўвасабляць навуку Хрыста і, самі зазнаўшы шчасця, намагаюцца бліжніх гэтаму шчасцю навучыць. Адсюль натуральным наступствам – і ўзаемная дапамога, і зацікаўленасць, і падтрыманне пастаянных адносінаў, як між тымі, што зразумелі і палучыліся ў духу. Што тут дзіўнага, што шкоднага грамадству? А так абураюцца і ксяндзы, і іншыя касты, якія іх падтрымліваюць, бо баяцца нараджэння чалавека сумленнага, дасканалага. Ці гэтае самае абурэнне аж да калечання шчырых і ясных слоў Андрэя, для шмат каго так зразумелых, не даводзіць устрывожанасці і неспакою ў адносінах да чыстага сумлення зганьбаванае істоты?

Тавянскі, хоць і непрызнаны за сумленнага Слугу Богага усім сваім народам, аднак шмат у сваім брацтве знакамітых налічвае, напрыклад,

¹⁰⁴ М. Janik, *Towiańczycy...*, s. 10.

¹⁰⁵ М. Янік гаворыць пра Новы 1867 г. Аднак у іншым месцы ён даводзіць, што Ю. Нядзінскі даслаў А. Вярыгу-Дарэўскаму вершаванае віншаванне на Новы 1867 год з Усолля ў Іркуцк, г. зн., што быць разам яны аніяк не маглі. Магчыма, А. Вярыга-Дарэўскі апісвае святкаванне Новага 1868 года.

Каралю Ружыцкага, Севярына Гашчынскага, Адама і шматлікіх іншых, апрача здарэнняў у жыцці, годных увагі, і здзіўляючага вартага падзіву прыроднага развіцця, мае адметнасці матэрыяльныя, для прыхільнікаў ягоных цікавыя. Выпукласць, напрыклад, на галаве, на якую калі аднойчы цікавы і глыбокі нямецкі фрэналаг зірнуў, дык ад здзіўлення аслупянеў. Вы ўжо ведаеце, што гузы падобныя запавядаюць тыя альбо іншыя здольнасці. Дык вось немец-вучоны, а быў гэта нейкі знакаміты вучоны, у той выпукласці на галаве Андрэя заўважыў нечуваную маральную моц і развітаўся з ім глыбока задуманы. Вока, скажу так, псіхічна праніклівае, жывое і да сэрца сягае.

А той жа выхад у свет з эпохаю? Невядомы суд Божы. А што калі патлумачаная ім місія нашага народу і паказаныя для выканання яе шляхі ў будучым акажуцца праўдзівымі? Калі пакаранне Божае тлумачыць праўдзіва, як поўны Божае Ласкі, на думку нас, прастакоў, а глыбокі мысляр, на думку мудрых, дык каму будзе сорамна за адкіданне сапраўднай хрысціянскай мудрасці?

Ніколі мяне не вабілі [...] аніякія секты, таварыствы, купкі, бо харугва Збавіцеля павінна і мусіць адно згуртаваць і аб'яднаць усё чалавецтва як сям'ю. Не спакушае мяне тавянышчына як, на думку шмат каго, таварыства, чаго я не заўважаю. Аднак бачу ў Тавянскім нейкую моц і сілу вышэйшую, а хутчэй адчуваю яе. Мне здаецца, што ён – адзін з тых, што ўласна шчаслівей і бліжэй гэтае харугвы сталі і іншых да яе прыцягваюць, перакананыя, што тут бяспека і спакой ды будучы лад грамадскі. Не ўдаюся ў разважанні, а толькі па ўзору вось гэтых слоў нашага люду, пачутых у часе нашага руху, **«помажы Божа таму, хто аб нас думае»**¹⁰⁶, скажу: «памагай Божа таму, у кім праўда і прага добра чалавецтва».

На вячэры ў Нядзінскага не скрыўдзілі мы і цела. Гарбатка з цукрам, малаком і хлебам, да яе вяндлінка і сала, шмат печанае бульбы з соллю – гэта ледзь не абжорства на страўнікі выгнаньчыя¹⁰⁷.

8. Фотаздымкі Арцёма Вярыгі-Дарэўскага

Г. Кісялёў сцвярджаў, што „фатаграфію Арцёма Вярыгі-Дарэўскага расшукаў у 1913 г. яшчэ Рамуальд Зямкевіч”¹⁰⁸. Можам пагадзіцца, што з нейкіх крыніц вядомы беларускі гісторык літаратуры ведаў пра наяўнасць у Р. Зямкевіча фотаздымка літаратара з Віцебска. Аднак не зусім зразумела, чаму ўсё той жа Р. Зямкевіч у лісце ад 10.05.1913 г. да Станіслава Касцялкоўскага і Браніслава Тарашкевіча просіць: „Ці не мог бы я дастаць фатаграфічную копію партрэта Арцёма? Кошт фатаграфіі вярну з глыбокай удзячнасцю”¹⁰⁹.

Здавалася б, менавіта Р. Зямкевічу найпрасцей было адшукаць фота: у варшаўскага гісторыка паўстання Аўгуста Крэнкага (1843–1920) меўся найбагацейшы збор здымкаў. Але, думаецца, фота А. Вярыгі-Дарэўскага трапіла ў Вільню нейкім іншым чынам. Зрэшты, можа, нават і не фота, а г. зв.

¹⁰⁶ Словы пададзены па-беларуску. Заўважым: яны сведчаць пра прыхільнае стаўленне сялян да паўстанцаў.

¹⁰⁷ М. Ј а н і к, *Воўнясы...*, s. 310–312.

¹⁰⁸ Г. К і с л ё ў, *Ад Чачота да Багушэвіча*, Мінск 2003, с. 146.

¹⁰⁹ Цыт. па: *Ibidem*, с. 54.

партрэт – графічная перамалёўка даволі добрай якасці. Тая перамалёўка, якую выкарыстаў Максім Гарэцкі ў першым выданні *Гісторыі беларускае літаратуры* (1920) і якая змешчана ва ўсіх пазнейшых падручніках па гісторыі беларускае літаратуры.

У 60-я гг. XX ст. Г. Кісялёў выявіў у судова-следчай справе віленскага палявога аўдытарыята групавы здымак 12 асобаў, у тым ліку А. Вярыгі-Дарэўскага, а таксама вядомага гітарыста М. Сакалоўскага, піяніста А. Хадэцкага і інш. На адвароце рукою беларускага паэта пазначана: „Дня 18 студзеня 1860 г. Віцебск” і пералічаны знятыя асобы. Здымак быў упершыню апублікаваны ў кнізе *Загадка беларускай „Энеіды”* (1971).

Ужо ў наш час былі выяўлены два фотаздымкі А. Вярыгі-Дарэўскага ў зборах Гістарычнага музея Варшавы. Паходзілі яны з калекцыі А. Крэнцакага, колісь прыгатаванай дзеля львоўскай выставы, прысвечанай 50-ай гадавіне Студзеньскага паўстання. Адзін з іх – якраз той, з якога напачатку XX ст. была зробленая графічная перамалёўка; другі – зняты прыкладна ў той самы час, відавочна, у Іркуцку – партрэт у поўны рост.

9. Некаторыя высновы

На нашу думку, верагоднасць таго, што літаратурная спадчына А. Вярыгі-Дарэўскага захавалася, даволі вялікая. Па-першае, паэт вёў актыўную перапіску з многімі вядомымі літаратарамі і грамадскімі дзеячамі ў дапаўстанцкі перыяд. Найбольш цікавая постаць – Апалон Кажанёўскі (1820–1869), польскі паэт і драматург, які ў верасні-кастрычніку 1861 г. прасіў прыцягла з Віцебска:

„Прысылайце, што маеце нават найменшага на беларускай мове: я павінен паглядзець, што гэта такое. Так, не прачытаўшы рашыць не магу... Асабліва хацеў бы мець драмку, думка якой невымоўна мне падабаецца”¹¹⁰.

Не выклікае сумнення, што А. Вярыга-Дарэўскі пераслаў свае творы варшаўскаму выдаўцу. А г. зн., беларускія творы могуць быць у паперах бацькі вядомага англійскага літаратара Джозэфа Конрада.

Лісты і творы віцебскага паэта могуць захоўвацца ў архіве „Gazety codziennej”, бо з Янам Грыгаровічам, яе рэдактарам, ён перапісваўся; тое самае можна сказаць і пра архіў „Kroniki wiadomości krajowych i zagranicznych” – захаваліся лісты ў Віцебск ад рэдактара Францішка Дмахоўскага; толькі з выдавецкімі прапановамі мог звяртацца А. Вярыга-Дарэўскі да выдаўцоў у Варшаве – Самуэля Генрыка Мэрцбаха, у Вільні – Маўрыкія Аргельбрэнда і ў Мінску Аляксандра Валіцкага.

Не да канца высветлены дачыненні паэта з газетаю „Słowo” і яе рэдактарамі Юзафатам Агрызкам і Эдвардам Жалігоўскім. А менавіта ў Э. Жалігоўскага ён пытаўся: „Што мне рабіць са сваім *Конрадам* і іншай пісанінай?”¹¹¹

¹¹⁰ Цыт. па: Г. К і с я л ё ў, *Загадка...*, с. 193.

¹¹¹ Цыт. па: *Ibidem*, s. 189.

І самае важнае: Габрыэля Скакоўская, дачка А. Вярыгі-Дарэўскага, перадаўшы *Успаміны* бацькі М. Дубецкаму, магла перадаць яму і іншыя рукапісы з сямейнага архіва. Толькі вось беларускамоўнае не магло стаць каштоўным матэрыялам для гісторыка Студзеньскага паўстання: ён ніколі ў сваіх працах не згадваў паэта з Віцебску. Не сталі рукапісы А. Вярыгі-Дарэўскага істотнаю знаходкаю і для М. Яніка, хоць ён і выкарыстоўваў іх некалькі разоў у сваіх публікацыях, але – характэрна – часам дазваляў сабе, цытуючы арыгінал, замяняць ці прапускаць беларускія выразы. Сёння лёс „сібірскіх матэрыялаў” А. Вярыгі-Дарэўскага невядомы: адно няпэўны след вядзе з Кракава ў Вільню.

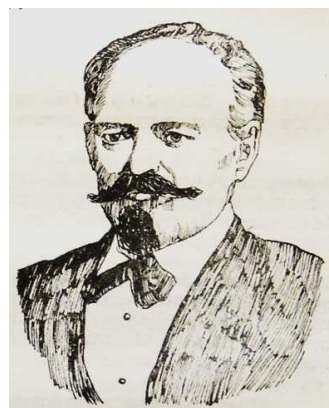
Маглі быць і іншыя шляхі рукапісаў беларускага паэта. Яны маглі трапіць да аматараў беларускага пісьменства ў Сібіры, у краі і за мяжою. Напрыклад, да М. Маркса. Бо ж не мог Р. Зямкевіч на пустым месцы сцвярджаць, што паэма *Тарас на Парнасе* належыць пяру А. Вярыгі-Дарэўскага.

Пошук архіва Арцёма Вярыгі-Дарэўскага працягваецца...

А. Вярыга-Дарэўскі і яго сям’я на фотаздымках

18 студзеня 1860 г. Віцебск. Першы рад злева на права: М. Нітаслаўскі, А. Хадэцкі, М. Сакалоўскі, С. Драздоўскі; другі рад: А. Буржынскі, Б. Люткевіч, А. Вярыга-Дарэўскі, М. Высоцкі, В. Квяткоўскі, К. Абрампальскі, А. Пышніцкі, І. Пржасецкі.

Арцём Вярыга-Дарэўскі. 1860-я гг. Іркуцк

Перамалёўка фотаздымка, упершыню апублікаваная ў *Гісторыі беларускае літаратуры* (1920) М. Гарэцкага

Пасля 1894 г. Варшава. Сям'я Скакоўскіх. Уверсе: Вацлаў; другі рад: Марыя, Вераніка, Габрыэля, трэці рад: нехта (Вінцэнт Вацлаў ці Рамуальд) з пляменнікаў В. Скакоўскага.

Mikalaj Khaustovich

In search of Artemiusz Weryha-Darewski's manuscripts

A b s t r a c t

Drawing on archival materials and hard-to-reach publications, this article explains some unknown aspects of the life of Artemiusz Weryho-Darewski and his family. The most important task facing Belarusian literary studies of today is to find the poet's archives, which contained 16 works before the January Uprising (including a drama, a comedy, an opera and a Belarusian translation of Adam Mickiewicz's narrative poem *Konrad Wallenrod*). This article is the first to account for the following works by A. Weryho-Darewski: *Chivalric Rhapsody*, a fragment of poems about the Transbaikal Uprising and *The Siberian Album* and a summary of Towiański's *Teachings*. Photographs of the poet and his family are also included.